

Справедливість та її місце в цивільному судочинстві

І. А. Бірюков

кандидат юридичних наук,
професор кафедри цивільно-правових
дисциплін Національної академії внутрішніх справ

У статті висвітлюється питання співвідношення справедливості і законодавчих норм при здійсненні правосуддя з цивільних справ. Акцентується увага на спірних цивільно-правових і цивільно-процесуальних положеннях. Вносяться пропозиції, спрямовані на вдосконалення законодавства.

Ключові слова: справедливість, цивільне судочинство, суд, цивільно-процесуальний формалізм, диспозитивність.

В статье рассматриваются вопросы соотношения справедливости и законодательных норм при осуществлении правосудия по гражданским делам. Акцентируется внимание на спорных гражданско-правовых и гражданско-процессуальных положениях. Вносятся предложения, направленные на совершенствование законодательства.

Ключевые слова: справедливость, гражданское судопроизводство, суд, гражданско-процессуальный формализм, диспозитивность.

The article discusses the problems of relationship of Justice and Legal Norms in the Administration of Justice in Civil Cases. Attention focuses on the few controversial Civil and Civil Procedural provisions. There are given suggestions for improving legislation.

Keywords: justice, civil justice, court, civil-procedural formalism, optionality.

Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ (ст. 1 ЦПК України). З цього випливає, що головне завдання цивільного судочинства – це забезпечення постанови судами правильних рішень. Вірність судового рішення підтверджується: а) відповідністю його нормам чинного законодавства; б) фактичними обставинами справи, яка розглядається судом. Першу вимогу можна назвати вимогою правомірності, другу – вимогою матеріальної правди.

Обидві ці вимоги поєднані між собою та впливають із сутності права і судової діяльності. В їх основі лежить прагнення законодавця створити такі правові норми, які, на його переконання, будуть забезпечувати справедливе вирішення судами спорів, що виникають між учасниками цивільних правовідносин. Підтвердженням цього є п. 6 ст. 3 ЦК України, в якому справедливість, добросовісність та розумність віднесені до загальних засад цивільного законодавства, а, відтак, повинні не оминати діяльності суду, адже суд – це той орган, за допомогою якого втілюється в життя не тільки буква, а й дух закону шляхом прийняття судових рішень. Рішення ж суду, на переконання законодавця, буде справедливим лише тоді, коли відповідатиме вимогам правомірності та матеріальної правди. У цьому зв'язку, доречно послатися на Арістотеля, який зазначав, що справедливим є той, хто слухається законів в їх повному обсязі, а той, хто не дотримується деяких з них або окремих їх частин, є несправедливим [1, с. 277].

Гегель також зазначав, що справедливість, як і істина, відсутня, коли

все розглядається з суб'єктивної точки зору – наступає сваволя. Вся справа в справедливості, іншими словами, в розумі, в тому, щоб свобода набула своє наявне буття, а не в тому, щоб проявляти співчуття, розуміння [2, с. 413]. За своєю філософською суттю це твердження Гегеля не викликає заперечень. Для суду ж воно нездійсненне, бо суд ніколи не зможе винести рішення, яке б відповідало справедливості, заснованій на розумі.

По-перше, цього неможливо досягти тому, що уявлення про вічну справедливість змінюється не тільки в залежності від часу і місця: воно не однаково навіть у різних осіб і належить до числа тих речей, під якими «кожен розуміє щось інше» [3, с. 436]. Адже суд, оцінюючи зібрані докази з фактичних обставин справи, не впевнений, що цих доказів достатньо для винесення справедливого рішення, крім того, зібрані докази оцінюються учасниками спору суб'єктивно. Вирішивши справу на користь однієї сторони, суд ризикує викликати заперечення іншої сторони, яка вважатиме рішення суду несправедливим.

По-друге, у зв'язку з тим, що суд повинен виносити рішення, яке б відповідало нормам чинного законодавства, слухатись законів у їх «повному обсязі», не буде гарантії, що в нормах такого законодавства закладена «вічна справедливість», заснована на розумі. Часті зміни законів та доповнення до них свідчать про зворотне.

Виходячи з викладеного, можна стверджувати, що діяльність судів хоча і повинна бути спрямована на винесення таких рішень, які б відповідали чинному законодавству, але ці рішення повинні обов'язково опиратись на повноту зібраних та належним чином досліджених доказів.

При цьому необхідно виходити з того, що цивільно-процесуальні правовідносини істотно відрізняються від матеріальних цивільно-правових відносин. Вони не можуть існувати поза правовою формою, встановленою нормами об'єктивного (писаного) права, а, відтак, безпосередньо до них неможливо застосувати положення природного права, мірилом якого служить абстрактне вираження самого права – справедливість. А ця справедливість завжди була лише ідеологізованим, піднесеним до небес вираженням існуючих економічних відносин або з їх консервативного, або з їх революційного боку [3, с. 436].

Характерним для цивільно-процесуальних відносин є те, що: а) вони є владними правовідносинами, однією стороною у них завжди виступає суд, наділений владними повноваженнями до інших учасників цивільного процесу; б) процесуальні правовідносини виникають внаслідок правових дій (юридичних фактів), а правові дії можуть породжувати лише правовідносини; в) зміст процесуальних правовідносин завжди правовий і не може не бути втіленим у правову форму [4, с. 201-202].

Необхідно також звернути увагу на те, що у порівнянні з учасниками цивільно-процесуальних правовідносин учасники цивільних правовідносин вільні здійснювати своє суб'єктивне право, зберігати його за собою чи відмовлятися від нього, вимагати від зобов'язаної особи визнання цього права чи погоджуватись із невиконанням відповідних цьому праву обов'язків. Закон не зобов'язує власника будинку брати плату за проживання іншої особи в приміщеннях цього будинку, приймати спадщину чи відмовитись від неї, прода-

вати належні йому речі чи дарувати їх, а тому до носія цих прав справедливою буде вважатись та його поведінка, якої він вирішив дотримуватись при здійсненні своїх цивільних прав і виконанні обов'язків. Така поведінка носія суб'єктивних цивільних прав та обов'язків заснована на засадах диспозитивності, які мають безпосередній вплив і на формування цивільно-процесуальних відносин.

По-перше, учасник спірного цивільно-правового відношення може за своєю волею звертатися до суду за захистом свого порушеного права чи змиритися з таким порушенням. Відповідно до ч. 1 ст. 11 ЦПК України, суд розглядає цивільні справи не інакше, як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданих відповідно до ЦПК України, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі.

По-друге, носій матеріального права може на свій розсуд визначати розмір захисту, з яким він звертається до суду. Він може вимагати відшкодувати борг в повному обсязі або в певній частині (суд розглядає спір у межах заявлених вимог).

По-третє, якщо носій цивільного права може на свій розсуд розпоряджатися ним, то немає потреб (підстав) відмовляти йому в можливості помиритися з відповідачем і відмовитися від позову (ст. ст. 174, 175 ЦПК України).

Необхідно також звернути увагу й на те, що право розпоряджатися своїми можливостями не є безмежним. Будучи приватноправовим, принцип диспозитивності не може виходити за межі, встановлені законом. Так, якщо власник, складаючи заповіт, не врахує прав обов'язкових спадкоєм-

ців, то заповіт у цій частині виявиться нікчемним правочином, що матиме вплив і на цивільно-процесуальні відносини, бо суд не вправі буде захищати спадкоємців, зазначених у заповіті.

Таким чином, цивільно-процесуальний формалізм опирається на цивільно-правову диспозитивність, в основі якої лежить хоч і не вічна, але заснована на сьогоденному розвитку суспільних відносин – справедливість. Проблемним у цьому зв'язку є визначення межі, що пролягає між цивільно-правовою диспозитивністю і цивільно-процесуальним формалізмом, який може приховувати небезпеку для встановлення в судовому процесі матеріальної правди. Бувають непоодинокі випадки, коли судові рішення, при всій повазі до апеляційного і касаційного суду, не відповідають вимогам справедливості, але внаслідок формалізму цивільно-процесуального законодавства набувають вигляду законності. Наприклад, відсутність в Україні такої форми контролю за якістю винесених судом рішень, як судовий нагляд, призводить до того, що помилкове судові рішення, яке вступило в законну силу, підлягає виконанню незалежно від його помилковості.

Раніше, якщо обласний суд за заявою зацікавленої особи таку помилку знаходив, то за протестом уповноваженої посадової особи президія обласного суду могла її виправити. Наглядового інституту ЦПК України не передбачає.

Формалізм судового розгляду цивільних справ заснований не тільки на засадах цивільно-процесуального законодавства, інколи цьому сприяють і норми цивільного матеріального права. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 267 ЦК України позовна давність засто-

совується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення. Можна припускати, що таке правило мало на меті надати боржнику можливості захисту проти необґрунтованих домагань, але не захочувати його до невиконання своїх обов'язків, тим самим акцентувалась увага на тому, що позовна давність є лише засобом захисту і застосування її залежить лише від волі зобов'язаної особи. Така вимога мала місце і в дореволюційному цивільному законодавстві.

У зв'язку з цим, доречно нагадати випадок, який наводив відомий російський юрист А. Ф. Коні. Згадуючи свою службу головою цивільного департаменту судової палати в Петербурзі, він писав, розглядаючи справу за позовом «якогось афериста» до державної фінансової установи про стягнення значної суми грошей, суд виявив пропуск позивачем строку позовної давності, а представник відповідача у своїх запереченнях проти позову за недбалістю чи юридичною неграмотністю на це не звертав уваги. «Залишатися байдужим глядачем і, більше того, здійснювачем такої недбалості, – зазначав А. Ф. Коні, – я не міг і, каюся в тому, що порушив правило про процесуальне потурання недбалству, всупереч кричущій очевидності, поставив запитання представнику відповідача про його думку щодо пропуску позивачем строку позовної давності» [5, с. 271]. Оцінюючи поведінку головуючого в судовому засіданні з позицій формальності цивільного процесу, можна стверджувати, що він діяв всупереч закону. Головуючий, замість того, щоб спокійно споглядати і оцінювати докази сторін, втрутився в їх боротьбу, ставши помічником однієї з них, не бажаючи

дотримуватись процесуального «порушення недбалості, всупереч кричущій очевидності».

У цьому випадку уявна справедливість вступала у протиріччя з процесуальною формальністю. Безсумнівно, головуючий діяв за «переконанням совісті», але у зв'язку з тим, що суд – лише виконавець закону, то зобов'язаний безумовно додержуватися його вимог.

Хоча можна навести приклад іншого бачення поведінки судді при розгляді цивільних справ. Так, Д. Прокопов, посилаючись на П. Виноградова, зазначає, що радше за все маємо говорити про те, що у тих чи інших випадках, за тих чи інших обставин і міркувань судді можуть надавати перевагу або справедливості, або позитивному праву... Втім, у будь-якому разі відмовитись від справедливості як від одного із джерел права неможливо, оскільки це викличе «безнадійний формалізм і нестерпний педантизм» у праві [6, с. 41].

Але якщо в приватному житті – моя совість вища закону: я не повинен привласнювати того, що мені не належить, то дія судді, який судить по совісті всупереч закону – є сваволя. «Ніяка благонаміреність задумів не може виправдати неясності, що вносить в громадське життя суддівська сваволя» [7, с. 223].

Саме тому судді повинні не протиставляти позитивне право справедливості, а знаходити критерії їх взаємодії шляхом прискіпливого аналізу спірних відносин і законодавчих норм, що їх регулюють.

Оцінюючи наведений А. Ф. Коні приклад, можна також припустити, що в ЦК України закладена вимога сумнівного характеру. Адже закон, в основу якого повинна бути закладе-

на справедливість, добросовісність та розумність, мусить не тільки не заохочувати боржників до невиконання взятих обов'язків, а й стимулювати кредитора до вчасного стягнення боргів. Несвоєчасне звернення кредитора з позовом до суду свідчить про втрату ним інтересу щодо повернення боргів. Саме тому було б доцільним дозволити суду за своєю ініціативою встановлювати причину пропуску строку позовної давності.

Інколи не виважене науково-практичне коментування законодавчих норм також може провокувати суд порушувати цивільно-процесуальний формалізм. Так, С. Д. Русу, коментуючи ст. 36 ЦК України, стверджує, що питання про виклик до суду фізичної особи, щодо якої розглядається справа про обмеження її у дієдатності, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану її здоров'я [8, с. 87]. Насправді ж відповідні норми ЦПК України такого права суду не надають. Хоча в Російській Федерації суд зобов'язаний розглядати справи про обмеження фізичної особи в дієдатності з обов'язковою участю її в судовому засіданні. Таке право було встановлене ще в ст. 261 ЦПК РФ і знайшло своє продовження в новому ЦПК РФ.

Мають місце також випадки, коли Верховний Суд дозволяє суддям відступати від вимог чинного законодавства. Наприклад, згідно зі ст. 65 ЖК України наймач вправі в установленому порядку за письмовою згодою всіх членів сім'ї, які проживають разом з ним, вселити в займане ним житлове приміщення свою дружину, дітей, батьків, а також інших осіб. У цьому зв'язку Верховний Суд України зазначав, що, вирішуючи спори про право користування жилим приміщенням

осіб, які вселилися до наймача, суд повинен з'ясувати, чи дотриманий встановлений порядок при їх вселенні, зокрема: чи була письмова згода членів сім'ї наймача... Однак, відсутність такої письмової згоди не свідчить про те, що особи, які вселилися, не набули права користування жилим приміщенням, якщо за обставин справи безспірно встановлено, що вони висловлювали таку згоду [9]. Як бачимо, Верховний Суд наставляє суди порушувати формальні законодавчі вимоги заради досягнення справедливості.

З викладеного випливає, що правосуддя хоча й має творитись законом, а не суддею, що процесуальний формалізм повинен бути основою правосуддя з цивільних справ, але на практиці все відбувається не зовсім так, бо якби правосуддя здійснювалось тільки на підставі закону, то рішення з того чи іншого спору було б єдиним, точно визначеним і зовсім не залежним від судді, було б «механічним правосуддям», про яке з гумором писав О. І. Купрін в оповіданні «Механічне правосуддя». Суперечливість у вирішенні цивільних справ вноситься суддями при розгляді справ і винесенні судових рішень.

О. А. Боровиковський звертав увагу на те, що фактична сторона справи констатується думкою судді: ретельність дослідження і правдивість рішення гарантується совістю судді. У «фактичну сторону справи» входить і встановлення юридичного змісту фактів, – так, що від висновків, які робить суддя про факти, залежить і застосування до них юридичних норм. Так, і сама інтерпретація закону безпосередньо залежить від розуміння справедливості [6, с. 235].

Суддя, здійснюючи правосуддя, повинен не заспокоювати себе тим, що

він дотримувався букви закону – зовнішньої сторони своєї діяльності, адже суворе дотримання закону без врахування його духу ще не означає, що закон не порушено. Так само суддя не вправі ставити свою «справедливість» вище закону, ламати його і втискати її в його рамки.

Література

1. *Аристотель*. Сочинения в 4-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1976. – 550 с.
2. *Гегель Г. В.* Философия права. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
3. *Маркс К., Энгельс Ф.* Избранные сочинения: В 9-ти т. Т.4. – М.: Политиздат, 1986. – 681 с.
4. Курс Советского процессуального права в 2-х т. Т. 1. – М.: Наука, 1981. – 462 с.
5. *Кони А. Ф.* Собрание сочинений в 8-ти т. Т.1. – М.: Юрид. лит., 1966. – 565 с.
6. *Боровиковський О. А.* Закон і судейська совість. Антологія української юридичної думки. В 6-ти т. Т. 6. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. – 584 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-є вид. перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. 1. – 832 с.
8. «Про деякі питання, що виникли в практиці застосування судами Житлового кодексу Української РСР». Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 квітня 1985 р. № 2.
9. *Прокопов Д.* Верховенство права у контексті проблем природного права // Право України. – 2010. – № 3.